

Ա. ԳԼՈՒԽ.

ՀԱՍՏԱՐԱԿԱՆ ԺԱՅՐԱՆ ՀՆԱԳՈՑՈՒԹՅԱՆ ԸՑԹՄԱՆ
ՏՆՍԵԿՏԸ.

Նախնական մարդու կեանքն ուսումնասիրող պատմագիրներին և արդի ընկերաբաններից շատերը հասարակութեան և պետութեան ճագման ու բնութեան տեսութիւնն անելիս, հիմնուած են մի քանի արդէն ընդունուած գաղափարների և որոշումների վրայ, որ առանց լիշատակելու չենք կարող անցնել, թէև այստեղ տեղը չէ նրանց մանրամասնաբար բացատրելու և քննադատելու: Այս որոշումներից և գաղափարներից շատերը պարզ կերպով ձևակերպուած չեն, բայց ակնյայտնի է, որ մեզ զբաղեցնող այս խնդիրը չէ կարող պատշաճ կերպով ներկայացուել՝ առանց ուղղակի կամ կողմնակի կերպով նրանց շօշափելու:

Այժմեան սկզբնակէտերը հետևեալներն են.

1) Այն աներկբայելի փաստը, որ սակայն միշտ հաջուկի էակը չէ, հետևապէս և անօգուտ չէ հասարակական երեւոյթը գննել նաև կենդանական աշխարհում, ոչ թէ այնտեղ նրա նախորդները պտրելու, այլ այն իւր բոլոր իրական ձևակերպութիւնների մէջ ուսումնասիրելու և նրա մասին աւելի պարզ գաղափար կազմելու նպատակով: Մենք այստեղ չենք կարող ցանկալի մանրամասնութեամբ ուսումնասիրել և գնահատել այս սկզբնակէտը^{*)}: Սակայն առանց խնդրի խորքերը մտնելու էլ բաւական է լիշենք, որ ամե-

*) Այս մանրամասնաբար ուսումնասիրելի եմ այս հարցը մի շարք չօգուածներով, որ ապուիլ են «Revista de Espana» հանդիսում, «Ներածութիւնն Նախնական հասարակութիւնների ուսումնասիրութեան» — Կենդանական հասարակութիւններու խորագրով:

նից առաջ պէտք է գիտենալ, թէ կենդանական հասարակական երևույթը մտնում է ընկերաբանութեան մէջ թէ ոչ, որովհետեւ շատ հեղինակներ կարծում են, թէ ընկերաբանութիւնը միմիայն մարդկային հասարակութիւնն է ուսումնասիրում, մինչդեռ ուրիշներ պնդում են, որ այս գիտութիւնը ընդգրկում է նաև կենդանական հասարակական կեանքը, և վերջապէս կան երրորդներն էլ, որոնք կենդանական ընկերաբանութիւնը մի տեսակ նախաընկերաբանութիւն են համարում:

Առաջին կարծիքը աւելի է ընդունուած: Գրուած ընկերաբանութիւնները սովորաբար մարդկանց են վերաբերում: Այսպէս օրինակ Սպենսերինը (*Սկզբունք ընկերաբանութեան* Գ. I.) սկսում է հէնց նրանով, որ հաստատում է թէ անդր-գործարանական (հասարակական) զարգացումը միմիայն հասարակական մարդու մօտ է կատարելապէս տեղի ունենում: Եւֆլէ (Հասարակական մարմնի կազմութիւնն ու կենսւքը), հաստատելով որ մարդկային հասարակութիւնը մի նոր ձև է, որ ընդգրկում է նախընթացները, և շեշտելով հասարակական մարդուն սեփական յատկութիւնների վրայ՝ գուրս է ձգում ընկերաբանութեան սահմանից կենդանական նոր պետութիւնները (Thierstaaten): Պ. պ. դը Գրէֆի, Ռոբերտի, Տարգի (Les lois de l'imitation), Բրաքայի և ուրիշների ընկերաբանութիւնները միայն մարդու մասին են խօսում:

Օտկայն միւս կարծիքների ներկայացուցիչներ էլ գտնւում են: Պ. Էսպինասի հետաքրքիր աշխատութիւնը (*Կենդանիների հասարակութիւններ*)՝ մի ուսումնասիրութիւն է, կենդանական հասարակական կեանքի՝ իբրև ընկերաբանութեան մի մասի: Այս հեղինակի կարծիքով ընդհանուր հասարակական կեանքի օրէնքները կարելի է գտնել՝ ուսումնասիրելով կենդանական հասարակութիւնների կեանքը. մարդկային հասարակութիւնները միմիայն հասարակութեան մի տեսակն են կազմում: Այս է նաև պ. Յէգէրի կարծիքը, որին լիջում է պ. Էսպինասը: Այս միևնույն բնաւորու-

թիւնն են կրում նաև Գարվինի, Վալլասի, Լէբբոկի, Փան Բէնեդէնի, Հարոմանի, Հուգօի, Ռօմանէսի, Սաւատի և ուրիշների հետազօտութիւնները:

Լեւոուրնօն էլ իւր կողմից հաստատում է, թէ կենդանական հասարակութիւնները կազմում են ընկերաբանութեան ներածութեան առարկան:

Բայց բոլորն էլ միաբան ընդունում են կենդանական հասարակութիւնների հետազօտութեան կարևորութիւնը և նրա նշանակութիւնը մարդկային ընկերաբանութեան համար, որովհետև նրանք մինչև անգամ եթէ մարդկային հասարակութիւնների նախորդներ չնկատուին էլ՝ այնուամենայնիւ կարող են որպէս նմանութեան և համեմատութեան աղբիւր՝ ահազին օգուտ տալ: Պ. Շտարկը շատ ի դէպ է նկատել տալիս այդ՝ իւր «նախնական գերդաստանում», և մենք կաշխատենք լեռնոյ գործնականապէս ապացուցանելու այդ: (Տես Westermarek, The History of human marriage. Գլ. I և II).

2) Անհրաժեշտ է երկարօրէն կանգ առնել նախնական մարդու բնութեան մասին, աշխատելով մի կերպ որոշել նրա հոգեբանութիւնը, որ օգնում է բացատրելու նրա նախկին հիմնարկութիւնների մեզ հասած մնացորդները: Եւ լիբաւի, մարգը հասարակական տարրի ամենակարևորն է, հասարակութեան բնաւորութիւնը կախուած է իւր անդամների բնաւորութիւնից, հետևապէս և անհրաժեշտ է ծանալնել մարդուն: Եւ Սպենսէրը այս է փորձել անելու իւր Զգացական, իմացական մարդու մասին և այլն հետազօտութիւնների մէջ:

3) Գիտնականները հիմնւում են նաև այն երկու որոշումների վրայ, որ ես արտագրում եմ այ. Շտարկի «նախնական գերդաստանից».—

ա) Բոլոր հասարակութիւնները սկսում են բարբարոսութեամբ. բ) բոլոր նորածին հասարակութիւնների առաջին քայլերը զգալի կերպով նոյնանման են և բոլոր հասարակական էվօլիւցիաները անցնում են միտտեսակ գլխաւոր ֆազերը: Սակայն միևնույն հեղինակը աւելացնում է, որ այս

երկու հիպոտեզներից առաջինը այսօր անվիճելի և աննշան բացառութեամբ բոլորից ընդունուած է, մինչդեռ միւսը ընդունուած է միայն մեծ զգուշութեամբ և ընդհանուր առմամբ: Այս որոշումները ենթադրում են մի շատ կարևոր հիպոտեզի՝ պրոգրէսի գոյութեան մասին, սակայն ոչ թէ այս բառի սովորական իմաստով առած, այսինքն ոչ թէ որպէս մի ընդհանուր բանաձև ամեն մի առանձին ժամանակի և բոլոր ժամանակների և մարդկային ձգտումների, այլ որպէս բարձրնկեցութեան (dégradation) հիպոտեզի հակադրութիւն, որի համեմատ, մարդկային ցեղերը սկսել են մի ոսկէ դարով, որ մեր գիտեցած բարբարոսական և վալրենի շրջաններից առաջ է եղել:

Այս ենթադրութիւնների մասին երկար վիճարանութիւնը մեզ շատ հեռուն կը տանէր, այնպէս որ, կարծում եմ, պէտք է ընդունել էվօլյուցիական պրոգրէսի հիպոտեզի անհրաժեշտութիւնը, հիմնուելով Շտարկի նկատած այն փաստի վրայ, որ դա համաձայնում է մեր ոգու բոլոր օրէնքների հետ. բայց պրոգրէսը պէտք է հասկանալ այն որոշ սահմանափակումներով, որ գծում է մարդկութեան պատմութիւնը, այս կէտում ընկերաբանները ու մարդկութեան պատմաբանները ընդհանրապէս համաձայն են միմեանց:

Սրանցից մինը, Տայլորը, իւր կարծիքը ձևակերպում է այսպէս. «Պրոգրէս, անկումն, վերջամիացութիւն (survance), վերածնութիւն, ձևակերպումն (modification) - ահա սրանք են քաղաքակրթութեան բարդ շղթայի օղակները *), և սրանք, ինչպէս ասում է Լէբբոկը՝ հաստատում են, որ եթէ մարդկային պատմութիւնը իբրև մի անընդհատ պրոգրէսներիայանա՝ այդ պրոգրէսը համաշխարհային չէր կարող լինել, որովհետև որոշում են ալլասեռուած (dégénérée) ցեղեր (այսինքն այնպիսիներ, որ անյայտանում են), անշարժ (stationnaire) ցեղեր (որոնք չեն աւելանում) և յառաջադիմող ցեղեր (որոնք նկատելի կերպով աւելանում են):

*) Tailor La civ. prim. I. 20.

4) Գիտնականներն ընդունում են, որ հիմնական նմանություններ կան նախնական մարդու և այժմեան վայրենիների մեջ, և այս թույլ է տալիս ենթադրելու, որ մի քանի ցեղեր կարողացել են վայրենական դրուժինից բարձրանալ այժմեան քաղաքակրթութեան: Այս հիպոտեզը ընկերաբանական բոլոր հետազոտությունների հիմունք է կազմում. նրա շնորհիվ այն հետազոտողները, որ իրենց ընդհանրացումները չեն սահմանափակում միմիայն արիական ժողովրդների պատմությունները՝ կարող են իրանց տեղեկությունները լրացնել այն դէպքում, եթէ նրանց պակասում են ուղղակի վկայություններ իսկապէս նախնալուսն հասարակությունների մասին: Հիմնուելով նախնական մարդու և ժամանակակից վայրենու միջև եղած նմանութեան վրայ, և օգտուելով վայրենի համարուած ժողովուրդների բարքերի և հիմնարկութիւնների ուսումնասիրությունից՝ կարելի է գաղափար կազմել, թէ ինչ կարող էր լինել մարդկություն հասարակական կեանքը իւր գոյութեան առաջին օրերում: Բայց չէ կարելի ընդունել այս հիպոտեզը, առանց շօշափելու այն մեծ վիճարանությունները, որ յառաջացել են նրա ներկայացրած լուրջ դժուարություններից: Նախ և առաջ ալլասեռումը (dégénérescence) մերժում է այդ հիպոտեզը, և եթէ պրոգրէսի տեսութեան տեսակէտը ընդունելու լինին՝ այն ժամանակ էլ պէտք է բացատրել, թէ 1) ինչպէս նախնական և վայրենի մարդը կարողացել է բարձրանալ քաղաքակրթութեան այժմեան դրութեան. 2) ինչից է, որ այժմեան վայրենիները անշարժ մնացել են նախնական տատիճանի վրայ, մինչդեռ միւս ցեղերը բարձրացել են այժմեան բարձր քաղաքակրթութեան. 3) եթէ նոյն իսկ ենթադրենք, թէ վերոյիշեալ հակասությունները կարող են լուծուել՝ այնուամենայնիւ չէ կարելի ընդունել, որ այժմեան վայրենիները, որոնց գոյութիւնն ոկուել է ամենահին ժամանակներում, առանց մի որևէ փոփոխութեան ներկայացնում են նախնական մարդու դրութիւնը:

Առաջին երկու դժուարութիւնները կանհետանան՝ եթէ ուսումնասիրենք նախ մարդկանց վիճակների տարբերութիւնները, մինչև անգամ նրանց բոլորին էլ մի հիմնական միութիւն վերագրելով, և երկրորդ՝ շրջապատող միջավայրի հանգամանքների զանազանութիւնները, որ շատ կերպերով ազդում են ժողովուրդների կեանքի վրայ. որովհետև չպէտք է մոռանալ, որ ամբողջ ընկերաբանական էվոլյուցիան արդիւնք է անհատական և հասարակական մարդու գործունէութեան և միջավայրի ազդեցութեան: Բացի սրանից՝ դժուարութիւնն աւելի ևս մեծ կը լինէր՝ եթէ մի նախնական վայրենի վիճակ ենթադրելու փոխարէն, ենթադրէինք կէս քաղաքակրթութիւն. այս դէպքում, ինչպէս նկատում է Լէբըրը՝ ինչպէս կարելի էր, որ այդ դրութեան մէջ միմեանց հաւասար լինելով՝ միքանիսը լեռ գնային, իսկ միւսներն ընդհակառակը բարձրանային: Աւելի տրամաբանական և աւելի բնական է ընդունել, որ վայրենի ցեղի անշարժ դրութիւնը բացարձակ չէ, և այս աւելի պարզւում է մանաւանդ՝ երբ մենք այն համեմատում ենք մեր քաղաքակրթուած ժողովուրդների արագ պրոգրէսի հետ, նոյն իսկ ի նկատ չառնելով, որ սրանց մէջ գտնւում են անշարժ դասակարգեր, որոնք միւսների տրագ զարգացման հակապատկերն են ներկայացնում:

Ինչ վերաբերում է վերջին դժուարութեան՝ այստեղ պէտք է մեծ զգուշութեամբ գործ դնել ազգագրական մեթոդը: Լէբըրին ասում է այս կէտի վերաբերութեամբ. «Չէ կարելի ենթադրել, որ այժմ ապրող նոյն իսկ ամենավայրենի ցեղերը բացարձակապէս ներկայացնում են նախնական մարդու վիճակը. նոյն իսկ այն հանգամանքը, որ այս վայրենիները անշարժ են մնացել, որ նրանց բարքերն ու սովորութիւնները չեն փոփոխուել ամբողջ սերունդների ընթացքում,—այս հանգամանքը, ասում ենք, ստեղծել է ճիշդ և բարդ սովորութիւնների մի սխտեմ, որ նախնական մարդը չունէր: Հետևապէս և նախնական դրութեան

մասին մի մօտաւորական գաղափար կազմելու համար անհրաժեշտ է մի կողմ թողնել այժմեան դրութիւնը. ամենալուր՝ մարդկութեան տարրեր գերդաստաններին պատկանող վայրենի ժողովուրդները միմեանց հետ համեմատելն է՝ *):

Մի կողմ թողնելով այս գեոլարութիւնները, վայրենու և նախնական մարդու մէջ եղած նմանութիւնն ու մարդկային պրոգրէսի ինքնաբերութիւնը (spontanéité) լեւուում են մի քանի հիմունքների վրայ, որ ես համառօտ կերպով կը լիշեմ: Ամենից առաջ կարծում եմ, որ քաղաքակրթուած ժողովուրդների պատմութիւնը չէ կարող վճռել հարցը: Մեզ ասում են, ինչպէս նկատել է տալիս Տալլօրը, որ միլիօնաւոր տարիների ընթացքում ոչ արեական և ոչ էլ սեմական գերդաստանները չեն յառաջացրել և ոչ մի վայրենի գաւառ *), որ այս քաղաքակրթուած ժողովուրդները, անկման շրջանում, երբէք իսկական վայրենական դրութեան չեն իջել, այլ շատ շատ՝ համեմատական բարբարոսութեան մէջ են ընկել: Այս բաւական չէ: Աերոյիշեալ հիպոտէզները քննելու համար, պէտք է խնդիրը պատմութիւնից անկախ գննել և խիստ տարբեր տեսակէտներով դատել: Ինչքան էլ որ ենթադրութիւններ անենք այն ժամանակի խնդիրների վերաբերութեամբ, որոնց մասին շատ աղօտ տեղեկութիւններ ունինք՝ այնուամենայնիւ չենք կարող պարզ գաղափար կազմել նախնական վիճակի մասին. բացի դրանից, մի որևէ պատմութիւն ունեցող ժողովուրդ չէ կարող իսկապէս նախնական համարուել: Բայց նախնական վայրենական վիճակի հիպոտէզը լեւուում է— ա) այն խիստ տրամաբանական ենթադրութեան վրայ, թէ նախապատմական մարդկութիւնը միշտ ձգտում է դանդաղացնել իւր յառաջադաս շարժումը՝ ինչպէս որ այդ լինում է և պատմութեան մէջ. բ) նախապատմական կեանքի ուսումնասիրութիւնից քաղած

*) Origine de la civilisation. Կր. 552.

**) Civilisation primitive, Կ. I.

ապացույցների վրալ ¹⁾։ Եւ եթէ չվիճենք այս ապացույցների արժէքի մասին՝ կարող ենք հաստատապէս ասել, որ քարի շրջանի մարդը ալժմեան վայրենուն նման է եղել։ Վնախապատմական հնախօսութիւնը, ասում է Տալլորը, շատ լաջող պեղումներ է կատարել, որոնք մեզ թոյլ են տալիս ճանաչելու նախնական մարդը։ Յետոյ նա աւելացնում է. «Ստորին վայրենութեան վերաբերեալ ուսումնասիրութեան եզրակացութիւնները հաստատում են կենդրոնական Փրանսիայի քարայրներով ²⁾։ գ) ուշագրութեամբ քննելով քաղաքակրթութեամբ ժողովուրդները, գտնում ենք սովորութիւններ, գաղափարներ, որոնք միմիայն որպէս նախնի վայրենութեան մնացորդներ կարող են բացատրուել։ Տալլորը, որ նախնական քաղաքակրթութեան պատմագիրներից մինն է, այս մնացորդները վերջամնացութիւն (survivance) է կոչում։ Եւ լիրաւի, երբ մի ժողովուրդի մէջ կատարեալ փոփոխութիւն է լուսաջանում՝ շատ անգամ երկար միջոցից լետոյ նկատւում են բազմութիւ երեւոյթներ, որոնք նոր դրութեան չեն համապատասխանում և որոնք մնացել են նախնի դրութիւնից։ Հետեւապէս և դժուար չէ քաղաքակրթութեամբ երկրներում բարբարոսութեան և մինչև անգամ նախնի վայրենութեան մնացորդներ գտնել ³⁾։ Մեծ աշխատանք պիտի գործ դնէինք՝ եթէ կամենայինք այստեղ միառմի նշանակել այն բոլորը, ինչ որ կարելի է հետեւցնել այս երեւոյթից, որը այնպէս գեղեցիկ ուսումնասիրութեամբ է Տալլորի և Լէբբոկի աշխատութիւնների մէջ և որ այնքան նպաստել է Բախոֆէնին, Մակ-Լէննանին, Մորգանին և ուրիշներին՝ աւելի խորը ճանաչելու նախնական հասարակութիւնը. ուստի ես կը սահմանափակուիմ համառօտելու միայն հարցի աւելի աչքի ընկնող կողմը։

¹⁾ Spencer: Sociologie I. 4. Lubbock. L'homme préhistorique. Lyal. L'antiquité de l'homme D'Aguzzano, Genève et évolution du droit civil. Sales y Ferré, L'homme primitif և այլն և այլն։

²⁾ Civilisation primitive և, I.

³⁾ Tylor. լիշաւ գիրքը։

Զբաղաքակրթուած մարդու թէև անկատար և սխալ, բայց հաստատուն *) տրամաբանութեան շնորհիւ, կազմուած են հաւատալիքներ, մի որոշ տեսակի բարքեր և երեւոյթներ, որոնք լետու, երբ պրոգրէսի շնորհիւ հաւատալիքները ձեւափոխուած են՝ այնուամենայնիւ յարատեւում են, թէև մի ուրիշ կարևորութեամբ: Եւ հէնց այս տեսակէտով՝ մանկական խաղերը բաւական տեղեկութիւններ են տալիս, որովհետև նրանք իբրև խաղալիք պահպանում են այն գործիքները, որ մի ժամանակ իսկապէս կարևոր գէնքեր են եղել (աղեղ, նետեր, պարսատիկ): Միւս խաղերը, որոնք այսօր միայն զբօսեցուցիչ բնավորութիւն ունին, Տալլորի կարծիքով, վերակազմում են մարդկութեան նրախայրական շրջանի պատմութեան մի քանի էջերը, ինչպէս օրինակ բախտի խաղերը, որոնք շատ անգամ գուշակութեան նախնի հնարքների ծննդական մնացորդներն են: Զբաղաքակրթուած մարդը երևակայում է, թէ խաղաքարերի ընկնելու ձևի և նրանց վերադրուած գաղափարների մէջ յարաբերութիւն կայ **): Աւանդական ծայրերգները (refrain), որոնց մէջ գտնւում են այնպիսի նախադասութիւններ, որոնք մի ժամանակ այժմեանից բոլորովին տարբեր նշանակութիւն են ունեցել, պայմանական բանաձևերը, որոնց նշանակութիւնը աւելի խորն է քան որ մեզ երևում է, և կամ այն ասացուածքները, որ այժմ միայն փոխաբերական իմաստ ունին, մինչդեռ սկզբում բոլորովին ուղիղ իմաստ են ունեցել—այս բոլորը թանգագին ապացոյցներ են մեր յայտնած մտքի: Մի քանի առաժններ, որոնք քաղաքակիրթ հասարակութիւնից առաջ տեղի ունեցող մտաւորական վիճակի մնացորդներ են համարւում. և հանելուկները, որոնք ենթադրում են տգիտութեան մի որոշ

*) Պէտք է նկատել, ինչպէս ասում է Սպենսէրը, որ նախնական մարդը և վաղնիսն միշտ տրամաբանօրէն են գործում, թէև տգէտ են: Միևնույն են ասում և երեխաները:

**) Ըստ Տալլորի, գործնական նպատակով գործադրուող գուշակութիւնը ծնունդ տուեց այն գուշակութեան, որ գործ է ածում որպէս զբօսանք, և այս վերջինս առաջ բերեց բախտի խաղերը:

գրութիւն, որն անցնելուց լետոյ դառել են ժողովրդեան սրամտութեան պարզ նմուշներ, նոյնպէս կարևոր նշանակութիւն ունին մեր հարցի վերաբերութեամբ: Եթէ այս տարական երևոյթներէց բարձրանանք հոգեբանական հասարակական բարդ երևոյթների ուսումնասիրութեանը՝ կը նկատենք մի քանի սնոտիապաշտութիւններ, որոշ հաւատալիքներ ¹⁾, որոնք ալ միջոցին գոլութիւն ունեցող յաղաքակրթութեան չեն համապատասխանում և որոնք կարող են միմիայն որպէս նախորդ շրջանի մնացորդներ համարուել, կը նկատենք նաև քարէ գործիքների գործածութիւնը կրօնական ծիսակատարութիւնների մէջ, նոյն խել երկաթի լայտնագործութիւնից և նրա գործածութիւնից լետոյ ²⁾, Վերջապէս կարճ կտրելու համար կարելի է ասել, որ հասարակական այն երևոյթները, որ անմիջական բացատրութեան չեն ենթարկւում և իրենց ուղիղ նշանակութեամբ իմաստից զուրկ են՝ դրանք բոլորը մնացորդներ են, որոնք երբեմն գործնական նպատակ են ունեցել, և եթէ այժմ դրանք սոսկ անհետեւ և անհիմն սովորութիւններ են երևում մեզ՝ պատճառը պայմանների փոփոխութիւնն է ³⁾: Միւս կողմից, կարելի է հաստատապէս ընդունել, որ սեռերի միջի լարաբերութիւնը աստիճանաբար լաւանում է: Բացի դրանից մի քանի հեղինակներ անվիճելի են համարում վայրենի ժողո-

¹⁾ Տալլորը ի միջի ալլոց լիչում է. 1) փռնշտալու միջոցին սխէրասելու սովորութիւնը, որ մի սաստիկ տարածուած սնոտիապաշտութեան մնացորդ է (տես Սպենսէր և Լէբրոյ), 2) մարդկանց և կենդանիների զոհաբերութիւնները և 3) խեղդուածների հոգատարութեան վերաբերեւել մի քանի նախապաշարմունքները: (Յիշեալ գիրքը, հ. I, երես 144 և ալլն):

²⁾ Լէբրոյն հարցնում է, թէ ինչպէս պէտք է բացատրել հրէաների և եգիպտացիների մէջ կրօնական ծիսակատարութեանց ժամանակ քարէ դանակի գործածութիւնը՝ երկաթի գործածական դառնալուց շատ լետոյ, նրա ասելով այս սովորութիւնը ցոյց է տալիս, որ Պաղեստինում, Ասորիքում և Եգիպտոսում տեղի է ունեցել քարի շրջանը (La civil. primitive).

³⁾ Տալլոր հ. I, երես 10:

վուրդների մէջ նկատուած ինքնաբերական (spontané) պրոգրէսի մի քանի նշանները *): Վերջապէս նոյն իսկ այն գէպքում, երբ չեն ընդունում գարվինիզմի և էվոլյուցիոնիզմի բոլոր հետազոտութիւնները, որոնց համեմատ մարդու համաշխարհային էվոլյուցիայի աստիճանները համադրուած են քաղաքակրթուած մարդու մէջ, ինչպէս որ ստորագոյն էակաների առանձին և ընդհանուր զարգացումը համադրուած է ամեն մի (Ֆիզիքսպէս և Հոգեպէս) բարձր էակի մէջ՝ այնուամենայնիւ չէ կարելի մերժել այն մեծ նմանութիւնը, որ կայ վայրենի և քաղաքակրթ մարդու մէջ, որը կարծել է տալիս թէ կայ մի հոգեկան կապակցութիւն **), որ պատճառ է լինում մեծ նմանութիւնների: Արդ այս նմանութիւնները կազմում են այն ապացոյցներից մինը, որոնք միշտ լիշուում են և որոնց վրայ յենւում են՝ հաստատելու համար նախնական մարդու և այժմեան վայրենիների նմանութիւնը:

5) Վերոյիշեալ հետևողութիւններն ընդունելուց յետոյ կարելի է հետազոտութիւններ անել մի այնպիսի եղանակով, որը համարձակուած եմ ղրական կոչելու, որ սոսկ պատմական չէ, միմիայն համեմատութիւններ չէ անում և չէ կա-

*) Լէբրոնը վայրենիների մէջ պրոգրէսի նշաններ համարում է հետևեալները. Աւստրալիացիների մէջ մակոյկի համար կեղևի փոխադրէն ծառի կոճղի գործածութիւնը. Բախուպէնների մէջ երկաթի գործածութիւնը. Վաթիժիսների մէջ պղնձի լաւոնագործութիւնը. Տալիտում՝ մարդակերութեան վերացումը. ամերիկական մի քանի ժողովուրդների մէջ՝ գետնախնձորի մշակութիւնը. Պերուում՝ մի քանի անասունների ընտելացումը. պոլինեզիացիների մէջ՝ կեղևի գործածածքները. աւստրալիացիների մէջ՝ բոլորովին առանձնապատուկ բժշման հաստատուելը. միևնույն ժողովուրդների մէջ՝ ալբուրների գիւտը և ալլն և ալլն (լիշ. գ. եր. 479 և ալլն):

**) Վարենու և մանկան մէջ եղած նմանութիւնները համառօտելով՝ կարելի է չիշել հետևեալները. 1) Մտաւոր կարողութեան պակասութիւն դժուարին հարցերը քննելու համար. 2) Անհաստատամտութիւն և ախ գիւրութիւնը, որով ամենափոքր գէպքը կարող է նրանց հեռացնել իրենց գլխաւոր նպատակից. 3) Շփոթութիւն

րող զուտ ազգագրական կոչուել: Չպէտք է մոռանալ, որ մի քանի գիտնականներ չափազանցացրած նշանակութիւն են տալիս զուտ պատմական փաստերին, մինչդեռ միւսները օտարակերպ կարեւոր են համարում ազգագրական տեսակէտը և կամ դիմում են համեմատական մեթոդին, որ նրանց խանգարում է ուղիղ ընդհանրացումների հասնելու: Բայց միշտ նկատուել է սահմանափակ տեսակէտների անբաւարարութիւնը մանաւանդ այժմ, երբ շնորհիւ վերոյիշեալ ազդեցութիւնների, հետազոտողը չէ բաւականանում ընդհանրութիւնները ձևակերպելու, այլ կամենում է բացատրել փաստերը բանական (rationnel) և զաղափարական տեսակէտով: Այս մեթոդը դրական բնաւորութիւն ունի, քանի որ ձեռնարկում է անցած իրականութիւնից զուրս բերել այն գաղափարները, որոնց էութիւնը կամենում են գտնել: Գիտնականը չէ բաւականանում միայն դէպքերը լիջելով, այլ պըտրում է նրանց raison d'être և փորձում է բացատրելու նրանց ներքին նշանակութիւնը: Եւ իմ կարծիքով, միայն այս կերպով կարելի է փոքր առ փոքր ուղղել մի կողմից իդէալիստական, ենթակալական, տեսական ուղղութիւնը և միւս կողմից պոզիտիվիզմի մի քանի ձևակերպումների փորձառական ուղղութիւնը, որ, որպէս մի բռնի բէական, երևան է գալիս Սպենսէրի և ընդհանրապէս այժմեան ընկերաբան-

ու անփաստահութիւնը, որով նրանք գործում են, 4) Աւաջին իսկ գրգռին հետեւելու ձգտումը, 5) Միևնուրէն վանկը կրկնելու ձգտումը, 6) Դէպի լուսաւոր և փալլուհ իրերը տածած սէրը, 7) Մի քանի գործողութիւնների, որ երեխաների մօտ խաղեր են կազմում՝ երկուսի մէջ ևս չարուցած ողորդութիւնը, 8) Դէպի խաղատիկիւններն ու դէպի ֆէտիշներն զգացած սիրով նմանութիւնը, 9) Դիւրագործութիւն և ալլէ (Ցես Լէբրով, Սպենսէր և ուրիշներ): Լէբրովը հաստատում է, թէ Աստուածաշնչի Ազամը, դատելով նրա բարքից և բնաւորութիւնից՝ մի վայրենի է եղել, Անգղիացի Ֆիզօն և Լովիտ քարոլիչներն էլ միևնուրէն եզրակացութեան են գալիս (Kamilaroi and Kurnai) և Ժիրո-Տէօլլօն, Շտարկը և ուրիշներ ընդունում են այդ միևնուրէն եզրակացութիւնը լոգուտ նախնական վայրենութեան:

ների *) մի քանի յայտարարութիւնների մէջ, որոնք լետոյ սակայն սաստիկ մեղմացած են:

Բ. Գ. Ն. Ո. Խ. Խ.

ՀԱՅՐԻԹԵԼՆՈՒԹԵՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆԸ ԵՆՏԱԿԱԿԵՍ ԸՍՑ ՍԻՒՄԵՐ-ՄԷՆԻ.

Վերոյիշեալ սկզբունքները գնելուց լետոյ գառնանք հասարակութեան ծագման հիմնական խնդրին: Պարզ է, որ այստեղ չի կարելի յառաջ բերել այդ խնդրի վերաբերութեամբ դրուած բոլոր լուծումները, սակայն սրանք ընդհանուր բանաձևերի բերուելով՝ կարող են երեքի վերածուիլ. այն, որ հասարակութեանը մի վեհագոյն, աստուածային ծագում է վերագրում, այն, որ հասարակութիւնը մարդկային կամքի գործ է նկատում (նաշինքի տեսութիւնը) և այն, որ հասարակութիւնը ընդունում է որպէս պատմութեան բնական և յամր արդիւնք: Մենք բոլորովին բաց կը թողնենք առաջին երկուսը, որպէսզի կանգ առնենք ոչ թէ այն բոլոր վարդապետութիւնների վրայ, որոնք բղխում են վերջին տեսութիւնից, այլ ամենաժամանակակից կարծիքներին, որոնք յառաջանալով Արիստոտելի գրական ոգուց և ներշնչուելով Մօնտեսքէօյի և պատմական ղալըոցի գաղափարներով՝ ընդունում է պոզիտիվիզմի ուսուցումը: Այս տեսութիւնները նոյնն են, ինչ որ է նախնական մարդկութեան պատմագիրներինը, ընկերաբաններինը, և այժմեան մի քանի իրաւաբաններինը: Դրանք համառօտուում են որպէս երկու գլխաւոր տեսութիւններ:

Առաջինն այն է, որ յենում է իրաւաբանական և քաղաքական հետազօտութիւնների վրայ և որը այսօր էլ ջերմ պաշտպաններ ունի և կոչւում է հայրիշխանութեան (Pat-

*) Տալլօր, Սպենսէր, Լէքքոյ, Ետարկ, Կոփալեփսկի, Ժիրօ-Տէօլլօն, Դ'Աղուաննօ, Մակ-Լէննան և ուրիշներ խօսում են այս մասին: